

ОКРЕМІ АСПЕКТИ ВПРОВАДЖЕННЯ ЄВРОПЕЙСЬКИХ СТАНДАРТІВ РОЗРОБКИ, ПРИЙНЯТТЯ ТА ВИКОНАННЯ АДМІНІСТРАТИВНИХ АКТИВ

SPECIFIC ASPECTS OF IMPLEMENTATION OF EUROPEAN STANDARDS OF DEVELOPMENT, ADOPTION AND IMPLEMENTATION OF ADMINISTRATIVE ACTS

Мілієнко О.А., к.ю.н., здобувач кафедри адміністративного та господарського права
Запорізький національний університет

Метою наукової роботи визначено дослідження окремих аспектів впровадження європейських стандартів розробки, прийняття та виконання адміністративних актів. З'ясовано, що інтеграція України в європейський правовий простір вимагає докорінного реформування правової системи та приведення її у відповідність до стандартів європейських інституцій. Визначено, що європейські стандарти є тими вимогами, що забезпечують наближення правових систем та є важливим засобом гармонізації законодавства України та Європейського Союзу. Підкреслено, що адаптація законодавства України до системи права Європейського Союзу відповідно до критеріїв, що висуваються Європейським Союзом щодо держав, які мають намір приєднатися до нього – це перший етап тривалого процесу наближення національної системи права, яка включає проміж іншого доктрину та судову і адміністративну практику. Визначено, що контроль за адміністративними актами може відбуватися в порядку поступового адміністративного і судового оскарження цих актів, причому обов'язкова адміністративна скарга не є, відповідно до Рекомендації R (80)2, порушенням європейських стандартів, за умови, що відомчий контроль не перешкоджає судовому. Зроблено висновок, що європейські стандарти у сфері адміністративного оскарження перетворилися на доволі складний комплекс вимог, які накладаються на державу як у вимірі правового регулювання даних питань, так і щодо забезпечення належного функціонування судової влади та доступу до правосуддя. Обґрунтовано, що правові стандарти встановлюються у сферах правового регулювання, в яких необхідно типологізувати поведінку відповідних суб'єктів права з метою усунення юридичних колізій або «підготовки» певної сфери суспільних відносин для більш високого рівня уніфікованого регулювання.

Ключові слова: адміністративний акт, адміністративне оскарження, правозастосування, суб'єкт владних повноважень, юрисдикція.

The purpose of scientific work is to study certain aspects of the implementation of European standards for the development, adoption and implementation of administrative acts. It is stated that the integration of Ukraine into the European legal space in the course of a pre-basic reform of the legal system and bringing it to the standards of the European Institutions. It is intended that the European standards, by these vimoigs, take care of the approach of legal systems and an important way of harmonizing the legislation of Ukraine and the European Union. Pidkresleno scho adaptatsiya zakonodavstva Ukraine to the rules of the system Evropeyskogo Union vidpovidno to kriteriiv scho visuvayutsya Evropeyskim Union schodo powers SSMSC toil Namir priednatisya to Demba - tse Purshia Etap trivalogo Process nablzhennya natsionalnoi system of rules, yak vkluchae promizh inshogo doctrine that ships i administrativnu practice. It has been established that the control over administrative acts can be brought into line with the procedure of administrative and ship refusal of these acts, moreover, the administrative regulation is not obligatory, according to the recommendation of the R (80) 2, according to the standard . Recommendation (2003) 16 states that the provisions concerning the consequences of a person's appeal against an administrative act are. Broken down, the European standards in the sphere of administrative rejection have been reimagined to the content of the foldable complex, which is imposed on the power as in the vimir of legal regulation of food, as well as the function of legal access to justice. It has been established that legal standards are established in the spheres of legal regulation, in which typology is necessary to eliminate the behavior of certain subordinates of the law, based on the establishment of legal colossus, or for the "preparation" of the singing regi nos of the sphere

Key words: administrative act, administrative disclaimer, legal protection, subordinate ownership, jurisdiction.

Актуальність теми. Сьогодні правові стандарти використовуються для адаптації національних правових систем у межах європейського правового простору до європейських міждержавних правових систем. Вони містять принципи та норми права, які визнані державами-учасницями у межах міждержавно-правових систем, зафіксовані у міжнародно-правових актах та документах і сприяють правовій інтеграції національних правових систем у міжнародну спільноту [1, с. 113].

Інтеграція України в європейський правовий простір вимагає докорінного реформування правової системи та приведення її у відповідність до стандартів європейських інституцій. Європейські стандарти є тими вимогами, що забезпечують наближення правових систем та є важливим засобом гармонізації законодавства України та Європейського Союзу. Адаптація законодавства України до системи права Європейського Союзу відповідно до критеріїв, що висуваються Європейським Союзом щодо держав, які мають намір приєднатися до нього – це перший етап тривалого процесу наближення національної системи права, яка включає проміж іншого доктрину та судову і адміністративну практику.

Ступінь наукової розробки. Загалом вивчення ідеї формування публічно-сервісної держави було предметом досліджень ряду вчених, зокрема, виділяються праці О. Пушняка, О. Пономаренка, М. Щирби, О. Плечій та ін. Концепція «good governance» досліджувалася у працях

таких українських вчених, як: В. П. Тимошук, В.М. Бевзенко, С. П. Рабінович, Т.О. Коломєць, І.С. Козій та ін.. З огляду на те, що європейські та світові стандарти здійснення процедури прийняття адміністративних актів досліджується досить фрагментарно, доцільно проаналізувати це питання комплексно.

Метою наукової роботи визначено дослідження окремих аспектів впровадження європейських стандартів розробки, прийняття та виконання адміністративних актів.

Виклад основного матеріалу. У демократичній державі обов'язковим елементом правової системи є законодавче регулювання відносин органів публічної адміністрації з приватними (фізичними та юридичними) особами. Як свідчать дослідження окремих авторів, впродовж другої половини ХХ сторіччя у цій царині у розвинених країнах напрацьовано низку обов'язкових правил. Так, у переважній більшості держав Європи протягом другої половини ХХ сторіччя відбувалася систематизація законодавства про адміністративну процедуру та прийняття окремих законодавчих актів (Австрія, Польща, Угорщина, Іспанія, ФРН, Данія, Болгарія, Італія, Нідерланди, Португалія, Естонія, Латвія тощо). На теренах колишнього СРСР декілька держав вже також прийняли загальні закони про адміністративну процедуру, зокрема, в Азербайджані, Білорусі, Вірменії, Грузії, Казахстані.

Доцільно зазначити, що в науковій літературі з процесом кодифікації законодавства про адміністративну про-

цедуру в 20-х роках ХХ століття пов'язують виникнення адміністративного процедурного права в Європі [1, с. 24]. Зокрема, при прийнятті адміністративних рішень, тобто рішень органів публічної адміністрації, які стосуються прав і обов'язків конкретних приватних осіб, вимагається забезпечити: права особи: бути вислуханою перед прийняттям негативного (несприятливого) рішення; на допомогу та представництво; на ознайомлення з матеріалами справи; обов'язки адміністративного органу обґрунтувати несприятливі акти та зазначити порядок їх оскарження тощо. Ці та інші права особи і обов'язки адміністративних органів зафіксовано у законах про загальну адміністративну процедуру [2, с. 178].

На сучасному етапі наша держава активно рухається у напрямі інтеграції до європейського простору. Зокрема статтею 1 Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом до основних цілей асоціації віднесено посилення співробітництва у сфері юстиції, свободи та безпеки з метою забезпечення верховенства права та поваги до прав людини і основоположних свобод. На необхідності законодавчого врегулювання відносин органів публічної адміністрації з приватними (фізичними та юридичними) особами також наголошується в Угоді про асоціацію між Україною та ЄС (стаття 471 – Доступ до судів та адміністративних органів) [3].

У межах реалізації зазначених цілей актуальними є питання наближення національного адміністративного законодавства та практики його застосування до законодавства ЄС. Так, в преамбулі до Угоди про асоціацію йдеться про важливість для досягнення поставлених нею цілей, тісного співробітництва у рамках Організації Об'єднаних Націй (ООН), ОБСЄ та Ради Європи (РЄ). Адже адаптація вимог ключових документів, укладених в межах цих структур також сприятиме приведенню вітчизняної практики до європейських стандартів.

Як слушно вказується у спеціальній літературі, право на оскарження є важливою складовою забезпечення відповідальності суб'єктів владних повноважень перед населенням. Саме вказане визнається одним із базових принципів адміністративного права в Європі та знаходить свій вияв у багатьох документах Ради Європи та практиці Європейського суду з прав людини [4]. Наприклад, Директивою № 1382/2013 Європейського парламенту та Ради від 17 грудня 2013 року щодо створення програми правосуддя на період з 2014 по 2020 рік акцентовано увагу як на питаннях забезпечення доступу до судових процедур так і на можливостях використання альтернативних методів врегулювання спорів.

Зокрема до основних документів Ради Європи, які мають значення в контексті проблем оскарження та здійснення процедури прийняття адміністративних актів, доцільно віднести наступні:

1. Резолюцію (77)31 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам про захист особи відносно актів адміністративних органів від 28.09.77 р. (далі – Резолюція (77)31) [5];

2. Рекомендацію R (80)2 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам щодо здійснення дискреційних повноважень адміністративними органами від 11.03.80 р. (далі – Рекомендація R (80)2) [6];

3. Рекомендацію R (91)1 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам стосовно адміністративних санкцій від 13.02.91 р. (далі – Рекомендація R (91)1) [7];

4. Рекомендацію Res (2001)9 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам стосовно альтернативних методів урегулювання спорів між адміністративними органами і приватними особами від 05.09.2001 р. [8];

5. Рекомендацію Res (2003)16 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам про виконання адміністративних рішень і судових рішень у сфері адміністративного права від 09.09.2003 р. [9].

Найбільш вагомою задля розуміння поняття «адміністративного акта» у документах Ради Європи доцільно визначити Резолюцію (77)31, яка містить широкий підхід до цього поняття, та охоплює не лише акти адміністративних органів влади, але й будь-які заходи або прийняті рішення, які за своїм характером безпосередньо впливають на права або інтереси як фізичних осіб, так і юридичних, в ході здійснення публічної влади. Вказує основним критерієм відмежування адміністративних актів від інших подібних актів те, що ці акти приймаються у зв'язку зі здійсненням публічно-владних повноважень, незалежно від того, чи є суб'єктом цих повноважень орган державної влади або ж будь-який інший орган чи особа, яким ці повноваження делеговано. Утім у п. 10 пояснювальної записки до Резолюції вказано, що нею не охоплюються акти, які приймаються за наслідками судової процедури, кримінального розслідування і законодавчого процесу. Так, якщо адміністративний акт, наданий у письмовій формі, несприятливо впливає на права, свободи або інтереси особи, то в ньому зазначаються звичайні засоби правового захисту проти такого впливу, а також строки для їх використання.

Разом з тим звичайні засоби не охоплюють конституційну скаргу, звернення до омбудсмена чи міжнародних судових установ тощо. Так, згідно п. 34 пояснювальної записки до Резолюції (77)31, ці засоби включають у себе звернення до органів, які компетентні переглядати адміністративні акти по суті, а отже, йдеться про оскарження цих актів у судовому і позасудовому порядку.

Ці засоби повинні бути ефективними, тобто такими, що надають особі реальну можливість через оскарження домогтися перегляду цих актів [4]. У п. 28 пояснювальної записки до Резолюції (77)31 також наголошується на необхідності надання мотивації при ухваленні адміністративних актів, оскільки вивчення мотивів, якими керувався владний суб'єкт, є важливим для скажника при вирішенні питання доцільності оскарження акта.

Рекомендацією R (80)2 закріплюється, що акт, прийнятий у ході здійснення дискреційних повноважень, підлягає контролю щодо його законності з боку суду або іншого незалежного органу. Такий контроль не виключає можливості попереднього контролю з боку адміністративного органу, уповноваженого приймати рішення щодо його законності та суті справи. Таким чином, контроль за адміністративними актами може відбуватися в порядку поступового адміністративного і судового оскарження цих актів, причому обов'язкова адміністративна скарга не є, відповідно до Рекомендації R (80)2, порушенням європейських стандартів, за умови, що відомчий контроль не перешкоджає судовому.

Пунктами 7, 10 Додатку до Рекомендації R (80)2 наголошується на необхідності мотивування адміністративних актів і на праві контролюючих органів на отримання інформації, пов'язаної з ухваленням певного публічно-владного рішення. Згідно з п. 43 Додатку до Рекомендації R (80)2, метою контролю за адміністративними актами є забезпечення їх законності та «якості».

На жаль, Рекомендація R (80)2 чітко не формулює, що доцільно розуміти під якістю адміністративного акта, але окремі автори припускають, що йдеться, зокрема, про вимоги, що випливають з верховенства права (розумність, добросовісність, пропорційність, розсудливість тощо). Це означає, що при оскарженні подібних актів законність не повинна тлумачитись органами, які здійснюють контроль, суто формально; скарги повинен мати можливість посылатися не лише на невідповідність акта певній нормі закону, але й на порушення наведених вище принципів, які призвели до зниження «якості» адміністративного акта [4].

У Рекомендації Res (2001)9 підкреслюється важлива роль позасудових засобів врегулювання спорів, що сприяє полегшенню доступу до правосуддя і зменшенню надмір-

ного навантаження на суди. Крім того, ця рекомендація, як і Рекомендація R (80)2, передбачає, що внутрішній розгляд (у термінах вітчизняного законодавства йдеться про адміністративне оскарження та здійснення відомчого контролю) може бути обов'язковим і, тим самим, передувати зверненню до суду (розділ III Додатку до Рекомендації Res (2001)9). Необхідно відмітити, що Рекомендація Res (2001)9 згадує про низку способів урегулювання спорів за участю адміністративних органів: внутрішній розгляд, мирова угода, арбітраж, примирення. В аспекті проблем оскарження сьогодні в Україні функціонує тільки інститут внутрішнього розгляду і обговорюється можливість запровадження арбітражу (третейського розгляду) і примирення у публічно-правових справах [10; 11].

Рекомендація (2003)16 містить положення, які стосуються наслідків оскарження особою адміністративного акта. У розділі I Додатку до Рекомендації вказується, що якщо у законодавстві не передбачено, що подача апеляції на рішення автоматично зупиняє виконання даного рішення, приватним особам має бути надана можливість звернутися до адміністративних або судових органів з клопотанням про зупинення виконання оспорюваного рішення для захисту їх прав та інтересів. При цьому ця правомочність (клопотати про зупинення рішення) має бути реалізована приватною особою у розумні строки, щоб не створювати без необхідності перешкод для діяльності адміністративних органів і забезпечити законну достовірність. Пунктом 2 розділу I Додатку до Рекомендації наголошується на необхідності гарантування права на оскарження примусового виконання рішень адміністративних органів. Крім того, Рекомендація (2003)16 звертає увагу на обов'язок держави забезпечити виконання у розумний строк судових рішень, ухвалених відносно адміністративних органів.

Рекомендація R (91)1 містить положення, що стосуються оскарження рішень про застосування адміністративних стягнень, а саме про притягнення до адміністративної відповідальності за правопорушення, передбачені КУпАП та накладення всіх стягнень, що належать до адміністративно-правової сфери. Відповідно до принципу 8, закріпленого в Рекомендації R (91)1, адміністративний акт про застосування санкцій підлягає щонайменше перевірці на законність перед незалежним і неупередженим юрисдикційним органом, створеним на підставі закону. Оскільки оскарження є однією з форм перегляду, а отже, особі, яку притягнуто до адміністративної відповідальності, іншим зацікавленим особам, має бути гарантовано право на оскарження відповідного адміністративного акта. Рекомендація R (91)1 говорить про те, що перегляд рішень про застосування адміністративних стягнень включає в себе перегляд справи по суті. Юрисдикційний орган, який здійснює перегляд, не повинен бути зв'язаним обставинами чи фактами, встановленими у такому адміністративному акті, а скаргник може апелювати щодо невстановлення чи неврахування певних обставин як підстави для його скасування.

Крім наведених документів Ради Європи досліджувана проблематика не вичерпується. Зокрема, Рекомендація R (84)5 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам про принципи цивільного судочинства, спрямовані на удосконалення судової системи, від 28.02.84 [12] хоч і не має прямого відношення до судового адміністративного процесу, проте її положення можуть бути використані як відправні засади розвитку законодавства, яке регламентує здійснення правосуддя в адміністративних справах.

Безумовно вагоме значення для розуміння європейських стандартів адміністративно-правового оскарження має практика Європейського суду з прав людини. Нагадаємо, що згідно зі ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [13] суди застосовують при розгляді справ

Конвенцію про захист прав людини і основних свобод та практику ЄСПЛ як джерело права. Крім того, враховувати розуміння принципу верховенства права у практиці Європейського суду вимагає й КАС України.

Це означає, що аналіз рішень суду має не лише доктринальне значення і слугує підґрунтям для покращення правового регулювання, але й підлягає безпосередньому використанню суддями у процесі вирішення справ і через це впливає і на практику органів, які здійснюють публічне управління [4].

Зокрема адміністративно-правова проблематика зустрічається у практиці суду, яка стосується багатьох статей Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Відповідно до ст. 13 Конвенції, кожен, чий права та свободи, визнані в цій Конвенції, було порушено, має право на ефективний засіб юридичного захисту в національному органі, навіть якщо таке порушення було вчинене особами, які здійснювали свої офіційні повноваження. Отже, практика Європейського суду з прав людини за цими статтями має безпосереднє відношення до питань судового і позасудового захисту прав і законних інтересів приватних осіб. Стаття 1 Першого Протоколу до Конвенції передбачає, що кожна фізична або юридична особа має право мирно володіти своїм майном. Ніхто не може бути позбавлений своєї власності інакше як в інтересах суспільства і на умовах, передбачених законом і загальними принципами міжнародного права.

Під час розробки й ухвалення Конвенції, як впливає з буквального розуміння положень статті 6, передбачалося, що вона поширюватиметься саме на справи, що розглядаються в порядку кримінального й цивільного судочинства, про адміністративні справи не йшлося [5, с. 421]. Однак згодом суд почав поступово розширювати своє розуміння ст. 6. Так, у справі «Цимерман і Штайнер проти Швейцарії», в якій йшлося про судове оскарження рішення адміністративного органу (оціночної комісії) щодо визначення розміру державної компенсації на користь заявників, ЄСПЛ вказав, що у даному випадку права заявників підпадають під дію ст. 6, оскільки ці права є по суті приватними [15]. Подібний підхід прослідковується і у справі «Церква села Сосулівка проти України». Проміж інших подібних справ доцільно вказати: «OVR проти Російської Федерації» [16] щодо питань діяльності юридичних осіб публічного права – професійних об'єднань, створених на основі обов'язкового членства; справа «Фельдебрюгге проти Нідерландів» [17] – щодо припинення надання соціальних пільг у сфері медицини; справа «Гавриленко проти Російської Федерації» щодо нараховування та індексації соціальних пільг [18]. У справах щодо притягнення до адміністративної відповідальності (і, відповідно, оскарження рішень про накладення адміністративних стягнень), ЄСПЛ вказав, що у деяких випадках ці справи можуть підпадати під дію ст. 6 Конвенції, якщо проступки, визначені в національному законодавстві як адміністративні, за своєю природою є кримінально-правовими, або характер обтяжень, які накладаються на особу настільки серйозні, що можна казати, що вона фактично притягнута до кримінальної відповідальності [19].

Висновок. Задля оптимальної стандартизації спеціальні комітети Ради Європи розробили Принципи адміністративного права, які визначають відносини між адміністративними органами та приватними особами [20]. Ці принципи мають на меті забезпечити ефективні засоби контролю за адміністративними актами та діями органів державного управління, які порушують права та інтереси громадян. Вони є своєрідними гарантіями, стандартами, які гарантують мінімальний рівень захисту суб'єктивних прав громадян у державному управлінні [21].

Запровадження у правозастосовну діяльність публічних органів влади зазначених принципів має важливе значення для ефективного регулювання адміністративно-

процедурних відносин суб'єктів владних повноважень із іншими суб'єктами адміністративних правовідносин, адже саме принципи є тим необхідним підґрунтям, яке дозволяє захистити права і законні інтереси будь-якої

особи у взаємовідносинах із державою, сприяє обмеженню проявів бюрократизму, свавілля та корупції з боку службовців, підвищенню ефективності роботи органів державної влади.

ЛІТЕРАТУРА

1. Луць Л.А. Європейські міждержавні правові системи та проблеми інтеграції з ними правової системи України (теоретичні аспекти): Монографія. К.: Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, 2003. 304 с.
2. Адміністративна процедура та адміністративні послуги. Зарубіжний досвід і пропозиції для України / Автор-упорядник В. П. Тимошук. – К.: Факт, 2003. – С. 178–459.
3. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 27.06.2014 р. режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011
4. Лученко Д. В. Європейські стандарти у сфері оскарження рішень, дій або бездіяльності суб'єктів владних повноважень *luchenko_d_v_yevropeiskii_standarty_u_sferi_oskarzhennia_rishen_dii_ab_bezdiialnosti_subiektiv_vladnykh_povnovazhen.pdf*
5. Рада Європи. Резолюція (77)31 Комітету міністрів державам – членам про захист особи відносно актів адміністративних органів від 28.09.77 р. Ліга: Закон: комп'ютер.-прав. система. Всеукр. мережа розповсюдження прав. інф. Версія 8.2.3. Київ, 2012.
6. Рада Європи. Рекомендація R (80)2 Комітету міністрів державам – членам щодо здійснення дискреційних повноважень адміністративними органами від 11.03.80 р. Ліга: Закон: комп'ютер.-прав. система. Всеукр. мережа розповсюдження прав. інф. Версія 8.2.3. Київ, 2012.
7. Рада Європи. Рекомендація R (91)1 Комітету міністрів державам – членам стосовно адміністративних санкцій від 13.02.91 р. // Ліга: Закон: комп'ютер.- прав. система. Всеукр. мережа розповсюдження прав. інф. Версія 8.2.3. – Київ, 2012.
8. Рада Європи. Рекомендація Res (2001)9 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам стосовно альтернативних методів урегулювання спорів між адміністративними органами і приватними особами від 05.09.2001 р.. Ліга: Закон: комп'ютер.-прав. система / Всеукр. мережа розповсюдження прав. інф. Версія 8.2.3. Київ, 2012.
9. Рада Європи. Рекомендація Res (2003)16 Комітету міністрів державам-членам про виконання адміністративних рішень і судових рішень у сфері адміністративного права від 09.09.2003 р. Ліга: Закон: комп'ютер.-прав. система / Всеукр. мережа розповсюдження прав. інф. Версія 8.2.3. Київ, 2012.
10. Коментарий к Федеральному закону «Об альтернативной процедуре урегулирования споров с участием посредника (процедура медиации)» / отв. ред. С. К. Загайнова, В. В. Янков. М.: Инфотропик Медиа, 2011. 272 с.
11. Сало Л. Медіація як спосіб альтернативного вирішення окремих публічно-правових спорів. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні*: матер. XVI регіон. наук.-практ. конф., 8-9 лютого 2010 р. Л.: Юрид. ф-т Львів. нац. ун-ту, 2010. С. 140–142.
12. Рада Європи. Рекомендація R (84)5 Комітету Міністрів державам-членам про принципи цивільного судочинства, спрямовані на удосконалення судової системи, від 28.02.84 р. Ліга: Закон: комп'ютер.-прав. система. Всеукр. мережа розповсюдження прав. інф. Версія 8.2.3. Київ, 2012.
13. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23.02.2006 р. 3477-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. №30. Ст. 260 (з наст. змінами і допов.).
14. Адміністративна юстиція України: проблеми теорії і практики. Настільна книга судді / за загальною редакцією О. М. Пасенюка. – К.: Істина, 2007. С. 421.
15. Рішення ЄСПЛ у справі «Цимерман і Штайнер проти Швейцарії» від 20.06.1983 р. Ліга: Закон: комп'ютер.-прав. система. Всеукр. мережа розповсюдження прав. інф. Версія 8.2.3. Київ, 2012.
16. Рішення ЄСПЛ у справі «OVR проти Російської Федерації» від 20.06.2000 р. Ліга: Закон: комп'ютер.-прав. система. Всеукр. мережа розповсюдження прав. інф. Версія 8.2.3. Київ, 2012
17. Адміністративна юстиція України: проблеми теорії і практики. Настільна книга судді. За загальною редакцією О. М. Пасенюка. К.: Істина, 2007. 421 с.
18. Рішення ЄСПЛ у справі «Гавриленко проти Російської Федерації». URL: <http://www1.umn.edu/humanrts/russian/euro/Rgavrilenkocase.html>
19. Бойко І. В. Застосовуваність статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод при розгляді справ про адміністративні правопорушення. *Вісник Національної академії прав. наук*. 2016. №2 (85). С. 59–71.
20. Principles of Administrative Law Concerning the Relations between Administrative Authorities and Private Persons: A Handbook (Council of Europe). Strasbourg: Directorate of Legal Affairs, 1996. 363 p.
21. Решота В.В. Європейські стандарти адміністративної юстиції. URL.: <http://academy.gov.ua/ej/ej3/txts/POLITICHNI/07-RESCHOTA.pdf>